

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2025-63-178-185>

УДК: 811.512.154

Анапияева А. А., филол. илимд. канд., доцент

Anapiyaeva@iksu.kg

ORCID: 0009-0007-8379-0405

Асылбекова А., магистрант

ajdajasyzbekova97@gmail.com

ORCID: 0009-0002-9814-7109

К. Тыныстанов ат. БИМУ

Каракол ш., Кыргызстан

“АДАМ” ТҮШҮНҮГҮН ТҮЮНДУРУУЧУ СИНОНИМДЕР ЖАНА АНТОНИМДЕР

Педагогика, психология, философия, социология, этнография ж. б. илимдеринде адам темасы иликтөөгө алынып келсе да, адамга байланыштуу тил каражаттары болгон синонимдер жана антонимдер өз алдынча лексикалык топ катары атайын изилдөөгө алына элек экендиги маалым. Бул макала азыркы мезгилде зарылдыгы өзгөчө бааланган когнитивдик лингвистика, лингвомаданияттаануу, этнолингвистика, лингвопаремиология сыяктуу илимдердин алкагында «Адам» концептин кыргыз тилинин тилдик каражаттары аркылуу иликтөөгө арналган.

Адам – жердеги тирүү организмдердин ичинен өзүнүн өрчүп-өсүшүндө эң жогорку баскычка жеткен, коомдук-тарыхый ишмердүүлүктүн жана маданияттын жаратуучусу жана ээси. Адам жаныбарлардан айырмаланып, акыл-эс, ойлоо жөндөмдүүлүгүнө ээ, эмгек куралын жасап, аны менен айлана-чөйрөгө таасир этип, өзгөртө алат; мээ түзүлүшү татаал, сүйлөөгө жөндөмдүү. Адам гендик жактан жаныбарлар менен тектеп, ал аң-сезимдүү коомдук жандыкка айлангыча узакка созулган биологиялык, социалдык, тарыхый жолду басып өткөн. Адамдын эң негизги жөндөмдүүлүгү – эмгек куралын жасап, аны табиятты өзгөртүү үчүн пайдаланышы. Адамдын маңызы жана анын курчап турган дүйнөдөгү ролу проблемасы ар дайым актуалдуу болуп келген жана бүгүнкү күндө азыркы заманды түшүнүүдө чечүүчү ролду ойноп жатат. Адам төрөлгөндө эле өзү жашаган коомдун, ошол коомго мүнөздүү улуттук маданияттын толук ээси болуп калат.

***Түйүндүү сөздөр:** адам, концепт, жашоо, педагогика, психология, этнография, когнитивдик лингвистика, синоним, антоним, маданият.*

Анапияева А. А., канд. филол. наук, доцент

Anapiyaeva@iksu.kg

ORCID: 0009-0007-8379-0405

Асылбекова А., магистрант

ajdajasyzbekova97@gmail.com

ORCID: 0009-0002-9814-7109

ИГУ им. К. Тыныстанова

г. Каракол, Кыргызстан

СИНОНИМЫ И АНТОНИМЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПОНЯТИЕ «ЧЕЛОВЕК»

Тема человека изучалась такими науками, как педагогика, психология, философия, социология, этнография и т. д., но синонимы и антонимы, являющиеся языковыми средствами, связанными с человеком, специально не изучались как самостоятельная лексическая группа. Статья посвящена изучению концепта «Человек» через языковые средства кыргызского языка в рамках таких наук, как когнитивная лингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика, лингвопаремиология, которые сегодня особенно востребованы.

Человек — творец и носитель общественно-исторической деятельности и культуры, достигший высшей ступени развития среди живых организмов на Земле. В отличие от животных, люди обладают разумом, способностью мыслить, а также способностью создавать орудия труда и использовать их для воздействия на окружающую среду и ее изменения, мозг имеет сложную структуру и способен к речи. Люди генетически связаны с животными и прошли долгий биологический, социальный и исторический путь, чтобы стать сознательными социальными существами. Самая основная способность человека — создавать инструменты и использовать их для изменения природы. Проблема сущности человека и его роли в окружающем мире всегда была актуальной и сегодня играет важнейшую роль в понимании современной эпохи. С момента рождения человек становится полноправным хозяином общества, в котором он живет, и национальной культуры, характерной для этого общества.

Ключевые слова: человек, концепт, жизнь, педагогика, психология, этнография, когнитивная лингвистика, синоним, антоним, культура.

Anapiyaeva A. A., Ph.D., assoc. professor

Anapiyaeva@iksu.kg

ORCID: 0009-0007-8379-0405

Asylbekova A., master's student

ajdajasylbekova97@gmail.com

ORCID: 0009-0002-9814-7109

K. Tynystanov Issyk-Kul state university

Karakol c., Kyrgyzstan

SYNONYMS AND ANTONYMS EXPRESSING THE CONCEPT OF "MAN"

Pedagogy, psychology, philosophy, sociology, ethnography, etc. is well known that although the topic of man has been studied in science, synonyms and antonyms, which are linguistic means associated with man, have not been specifically studied as an independent lexical group. The article is devoted to the study of the concept of "Man" through the linguistic means of the Kyrgyz language within the framework of such sciences as cognitive linguistics, linguacultural studies, ethnolinguistics, linguaparemiology, which are especially in demand today.

Man is the creator and bearer of socio-historical activity and culture, who has reached the highest stage of development among living organisms on Earth. Unlike animals, people have reason, the ability to think, as well as the ability to create tools and use them to influence the environment and change it, the brain has a complex structure and is capable of speech. Humans are genetically related to animals and have come a long biological, social and historical way to become conscious social beings. The most basic ability of a human is to create tools and use them to change nature. The problem of the essence of a human and his role in the surrounding world has always been relevant and today plays a major role in understanding the modern era. From the moment of birth, a person becomes a full-fledged master of the society in which he lives and the national culture characteristic of this society.

Keywords: human, concept, life, pedagogy, psychology, ethnography, cognitive linguistics, synonym, antonym, culture, etc.

Сөз тилдин эң негизги материалдык бирдиги экендиги жалпыбызга маалым. Сөздө анын ички табиятын мүнөздөгөн маани-мазмуну жана сырткы турпатын мүнөздөгөн тыбыштык түзүлүшү болуп, бири-биринен ажырагыс эки тарабы бар [7].

Кыргыз тилинин лексикасын ар тараптан чогултуп, анын тарыхын элдик оозеки чыгармачылык, турмуштук кырдаалдар менен байланыштырып, системага салып, изилдеген тилчи К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» кайрылууга болот.

Академик Б. М. Юнусалиев кыргыз тилинин лексикасын комплекстүү жана теориялык жактан изилдөө жүргүзүп, «Кыргыз лексикологиясы» деген

фундаменталдык эмгекти түзүү менен ага зор салым кошкон, кыргыз уңгу сөздөрдүн тарыхын түрк элдеринин тарыхы менен байланыштырып, аны тектештирме-тарыхый методдун негизинде изилдеген алгачкы кыргыз тилчилеринин бири болгон [5].

Академик Б. О. Орузбаева болсо, кыргыз тилинин лексикалык составын, тарыхый калыптанышын, кептин эволюциялык денгээлин изилдеп, адабий тилдин калыптанышы жана терминологиясы боюнча илимий-теориялык жактан бир катар фундаменталдуу эмгектерди жараткан [2].

Мындан тышкары, илимпоздор Т. Акматов, Ж. Мукамбаев, Ж. Мамытов, А. Сапарбаев, Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Ш. Джапаров, А. Биялиев, Б. Усубалиев, изилдөөчүлөр Д. Исмаилова, А. Анапияева, А. Шаршенбаев жана башкалар лексика маселесине кайрылышкан.

Мааниси жагынан жакын жана окшош сөздөр тилчилерди эзелтен эле кызыктырып келген. Бирок 19-кылымдын экинчи жарымы – 20-кылымдын башында орус филологдору лексикалык синонимия маселесине көп көңүл бурушкан эмес. Ошондуктан орус сөздүктөрүндө синонимдердин практикалык зарылчылыгы жок болчу.

Бир тилдеги сөздөр окшош мааниге ээ болобу деген суроого көптөгөн окумуштуулар бир пикирге келишкен. А. Г. Хорнфельд менен советтик тилчи жана адабиятчы окумуштуу Г. О. Винокур синонимдер контексттен толук абстракцияда гана болушу мүмкүн деп ырастаган. Ал тилдеги айырмачылыктар аларга жан бергендиктен, синонимдер жакын, дээрлик бирдей маанидеги сөздөр экенин белгилеген.

Ар бир өнүккөн тилдин ажырагыс өзгөчөлүгү анын лексикалык байлыгы жана синонимдик жана антонимдик сөздөрдү колдонуу аркылуу ойду айтуудагы ийкемдүүлүгү болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги синонимдердин жана антонимдердин көптүгү лексикалык ресурстардын чоң запасын гана камсыз кылбастан, кепке таасир этүүнүн жана сүрөттөлгөн объектиге өзүнүн мамилесин билдирүүнүн стилдик жана риторикалык ыкмаларынын кеңири спектрин камсыз кылат. Кээ бир учурларда синонимдер эвфемизм, ал эми антонимдер оксюморон катары кызмат кыла алат.

Концептуалдаштыруу процесстерин чагылдырган негизги лингвистикалык каражаттардын катарына синонимдер жана антонимдер кирет. Бул – белгилүү бир түшүнүктүн ар кандай аспектилерин жана өзгөчөлүктөрүн, алардын мазмунун жана эмоционалдык баасын чагылдырган көрүнүш. Лексикалык синонимдер толук же жарым-жартылай семантикалык окшоштукка негизделет. Бул бөлүмдө биз синонимдик тизмелерди маданий маалыматтын семантикалык механизми катары карайбыз. Синонимдерди лингвомаданияттаануунун көз карашынан изилдөөнүн актуалдуулугун В. В. Колесов белгилеген [1, 185-б.]. Синонимдер тизмектерге же парадигмаларга (лексика-семантикалык топтор) бириктирилет. Маданияттаануу көз карашынан алганда, синонимдердин тизмесин лингвосемиотикалык тизменин бир түрү катары кароого болот. В. В. Колесов: «Синонимдик тизмени түзгөн семантикалык доминант ар дайым белгилүү бир улуттук өзгөчөлүккө ээ болгон, жүздөгөн жылдар бою калыптанган, улуттук маданиятты чагылдырган жана тынымсыз өнүгүп келе жаткан «образ» түшүнүгүнө таандык болот» [1, 205-б.] деп белгилейт. Бул көз караш синонимиянын маданий-когнитивдик аспектиин чагылдырат. Синонимдер түшүнүктүн варианттуу көрүнүштөрү катары каралат, башкача айтканда, берилген тилдик кубулуштун концептуалдаштыруу процессинин кандай өзгөчөлүктөрүн чагылдырат жана синонимдердин тизмегин талдоо аркылуу кандай жооп берүүгө болот деген суроо.

Изилдөөгө алынган «Адам» түшүнүгүнүн кыргыз тилиндеги маанисин ачып берген киши сөзүнүн синонимдери бар: киши, инсан, жаран, атуул, бенде (бенде), хомо

сапиенс, пендезат. Синонимдердин бардык бул тизмелери адамды ар тараптан жана анын ар түрдүү аспектиери боюнча мүнөздөйт, аныктайт жана атын атайт: биологиялык, маданий, психологиялык, философиялык, диний, укуктук, тарыхый, саясий, илимий ж. б. өзгөчөлүктөрдү белгилейт. Алар бири-биринен лексикалык маанилердин байлыгы, колдонулуш чөйрөсү жана стилдик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Бул жерден синонимдердин маанисинин окшош кеңейтүү өзгөчөлүктөрү бар экенин көрүүгө болот. Берилген синонимдердин ичинен басымдуу сөз катары **адам** сөзүн алууга болот. Анткени ал тиешелүү лексеманын түпкү мазмунун, түпкү маанисин берүүгө жөндөмдүү. Бирок ал берилген сөздүн эмоционалдык-экспрессивдүү жана семантикалык-стилистикалык өзгөчөлүгүн, боёгон чагылдыра албайт. Анын курамдык элементтери жөнөкөй, мааниси универсалдуу жана регулярдуу, колдонуу чөйрөсү жана номинативдик функциясы чектелген жана тар эмес. Бул лексема башкалардан өзүнүн жогорку тактыгы, ачыктыгы жана бай семантикалык курамы менен айырмаланат. Мындан тышкары, негизги сөздөрдүн бири үстөмдүк ролду ойношу мүмкүн: "адам", "адам" жана "адамгерчилик". Динге ишенгендер мусулмандар, христиандар, буддисттер, баптисттер, еврейлер ж. б. Адам лексемасынын мазмунундагы бул синонимдик компоненттер түшүнүктүн толук ачылышына абдан маанилүү. «Күч» деген сөздү «адам» деген сөздүн синоними десек болот. Анткени бул сөздүн тогузунчу мааниси – кандайдыр бир өндүрүштүк коллективге бириккен адамдардын тобу, бир кесиптин адамдары – адамды билдирет. Мисалы, куралдуу күчтөр – куралдуу адамдар, деңиз күчтөрү – деңиз кишилери.

Жан полисемиялык сөзүнүн экинчи мааниси адам/киши лексемаларын туюнтат. Мисалы, *Көчөдө кыбыраган бир да жан жок* (Абдукаримов); *Айлакер Бакай карыны, Атасындай жан эле, Балбандарга сабатты* ("Сейтек"). Ушул эле мисалдарды *Көчөдө кыбыраган бир да адам жок; Айлакер Бакай карыны, Атасындай киши эле, Балбандарга сабатты* деп айтса деле болот. Андыктан жан лексемасын изилденип жаткан концепттин синоними катары саноого негиз бар.

Баш, кол деген сөздөр дагы адам сөзүнө синоним болот. Алсак, *Баш экөө болбой, мал экөө болбойт; Такыялуу башка далай иш түшөт; Баштагыдай ата-энең /Малга сатпайт башыңды* (Тоголок Молдо); *Ак кол менен жумушчу кол учурашты, бирин-бири кыса кармашты* (Борбугулов). Бул мисалдарда баш сөзүнүн адам сөзүнүн ордуна метонимиялык байланышта колдонулгандыгы көрүнүп турат. Ал эми кол сөзү өтмө коннотативдик маанисинде, метонимиялык мамиледе адам сөзүнө синоним катары каралууда. Кээде адам, киши лексемаларынын ордуна **эме, неме** деген сөздөр оозеки кепте синоним катары берилет. Мисалы, *Балким, камчы сапка жарачу эмелердир* (Бейшеналиев); *Каалабасаң, кара жолтой немени талкалап сал* (Медетов); *Кандай кара ооз неме эле, жаагын басып койсоңорчу* (Укаев); *Карганын шыйрагындай болгон немени кайдан ээрчитип алгансың* ("Чалкан"). Орус тилинин сөздүгүндө адам сөзүнө төмөнкү лексемалар синоним катары келтирилген: землянин, личность, индивид, индивидуум, особа, особь, персона, хомо сапиенс, создание, лицо, смертный, дворовый слуга, служитель, лакей, официант, слуга, мужчина, мужик ж. б. [4, 134-138-бб.].

Орус тилинде «сүт эмүүчү» жана «примат» түшүнүктөрү «Адам» түшүнүгүнүн гиперонимдери болуп эсептелет. Бирок бул түшүнүктөрдү «тирүү жандык» жана «жан» деген сөздөргө баш ийдирүү мүмкүнчүлүгү да бар. Ал эми гипонимдер катары **неандерталь, кроманьон, архантроп, палеоантроп; чал, кемпир, эркек, аял, бала, кыз, ымыркай, наристе** ж. б. эсептелет. Биз да бул көз карашка кошулабыз (орус тилинин Википедиясы. ru.wiktionary.org). Бул абзацты жазып жатып, «Адам» түшүнүгүн билдирген бардык синонимдик лексемалардын кыргыз тилиндеги чечмелөөлөрүн изилдөөгө туура келди. Жыйынтыгында жан (4 мааниси бар), субъект

(3 мааниси бар), киши (2 мааниси бар), жаран (2 мааниси бар), пенде (2 мааниси бар), бирөө (108 мааниси бар), персоне (2 мааниси бар) сыяктуу бирдиктер полисемиялык мүнөзгө ээ экендиги аныкталды. Аларды негизги номинативдик маанисинде «адам»/«адам» сөздөрүнүн синонимдери катары карап, «адамзат», «инсан», «адамзат» сыяктуу лексикалык бирдиктерди «Адам» түшүнүгүнүн кеңири жамааттык түшүнүктөрү катары карадык. Конкреттүү вербалдык каражаттар аркылуу ишке ашыруу – түшүнүктүн лингвистикалык табияты менен байланышкан процесс. Мындай вербалдык каражаттардын жыйындысы түшүнүктүн доминанттарынын (өзөктөрүнүн) айланасында жайгашкан тиешелүү лексика-семантикалык талааны (жакабель алкагы) аныктоо зарылдыгын жаратат. Мисалы, «Адам» түшүнүгүнүн борбордук катмары «адам» сөзү, борбордук катмары «адамзат», «адамзат», «адамзат» лексемалары (анткени алар жалпы мааниге ээ), проксималдык катмары «адам», «инсан», «бенде», «ягар», ал эми дисталдык катмары «homo sapiens», «one», «mortal», «individuals», «individuals», «individuals», «individuals», «individuals», «фигура» ж. б. синонимдик бирдиктерди түзөт. Оозеки кепте, макалаларда, тексттерде, дискурстарда, ошондой эле «адам» түшүнүгү менен байланышкан аныктамалар жана мүнөздөмөлөр: эмгек, ата-эне, үй-бүлө, жоопкерчилик, маданият, акыл-эс, жашоо, тамак-аш, билим, курулуш, эмгек акы, турак-жай, саякат, ден соолук; медицина, транспорт, коомчулук, компьютер, музыка, тил, кийим-кече, тазалык, билим, сый-урмат, саясат, Алла, дин, ой жүгүртүү, ыйман, эс алуу, оюн, кулк-мүнөз, тынчтык, аракет ж.б.у.с. Мындан тышкары, изилдөөнүн жүрүшүндө гумандуу жана адамгерчиликсиз лексикалык бирдиктердин синонимдерин реконструкциялоого аракет жасалган.

1) Адамгерчиликтүү – кишиликтүү (*Токтогул тамашакөй, шайыр, кишиликтүү акын болгон.* (Бөкөнбаев)), гумандуу, кайрымдуу, адептүү, ахлак адептүү, адилет, калыс, боорукер, көңүлчөөк, ак көңүлдүү, ак ниет, жумшак Киши Инсан Фигура Жаран Бенде (пенде) Атуул, көңүлдүү, ырайымдуу (*Салык көздөрүн күлүңдөтүп, эң ырайымдуу кебетеси менен Бакенге карайт.* (Каимов)), адамдыкка арзыган, адамга таандык сапаттары бар, башкаларга ынталуу, ыкыластуу, башкаларга көңүл салган, башкаларды урматтаган, мээримдүү, ак жүрөк, жосуну жакшы, жароокер, кичи пейил (*Ал жогорку билимдүү, өз ишин жакшы билет, кичи пейил.* (Егиналиев)), жардамын аябаган, көңүл калтырбаган, киши көңүлүн оорутпаган, сылык (*Дос, тууганды ала жүр жакын кылып, Кичүүгө да, улууга Адам Хомо сапиенс Адамзат Ажалдуу Личность Өкүл Бирөө Индивидуум Индивид Субъект Адам баласы Персона Адам заада Пендезат болгун сылык.* (Баласагын)), карапайым, тартиптүү, ашыра сыпайы, ызаттуу, элпек, маданияттуу, жайдары ж. б.

«Антонимия» термини, биринчи кезекте, лингвистикалык, башкача айтканда, лексика-семантикалык кубулушту билдирет. Бул түшүнүктүн жалпы гносеологиялык, философиялык, семиотикалык, логикалык ж. б. аспектиери да каралат. Философияда дүйнө таанымдын үч негизги мыйзамынын бири болуп коомдогу, табияттагы жана аң-сезимдеги карама-каршылыктардын өз ара аракеттенүүсүнүн жалпы касиеттерин билдирген карама-каршылыктардын бүтүндүгү жана күрөш мыйзамы саналат. Аалам карама-каршы нерселерден, карама-каршы элементтерден жана сапаттардан турат. Негизги карама-каршылыктарга көңүл буруу менен биз бар жана жоктук (бар болуу, болуу) же жоктук (болбогондук, жок болуу), микродүйнө менен макродүйнө (микродүйнө-макродүйнө), чектүүлүк жана чексиздик, өткөн (өтмүш, өткөн) жана келечек менен айырмалай алабыз. Алар бири-бирисиз жашай алышпайт. Дүйнө объективдүү карама-каршы бөлүктөрдөн жана касиеттерден турат. Биз муну карама-каршы сапаттар жана көрүнүштөр аркылуу гана билебиз. Демек, карама-каршылык

жалаң жалпы философиялык көрүнүш эмес, кайрымдуу, адамгерчиликтүү, адилеттүү, чынчыл, боорукер, адамгерчиликтүү, гносеологиялык көрүнүш деп айтууга толук негиз бар деп эсептейбиз [6, 7-б.]. Антоним түшүнүгү семасиологиялык көз караштан алганда антонимдердин өз ара байланышын туюндурган жалпы түшүнүк же антонимдердин жыйындысын билдирген жалпы аталыш катары аныкталат. Көпчүлүк илимпоздор антонимдерди лексикология менен семасиологиянын объектисине кошуп, алардын жупташып гана бар экендигин белгилешип, лексикалык-морфемалык, курч-курч эмес, контекстен эркин-контексттик, сөз-фразеологиялык ж. б. деп классификациялап, түрлөргө бөлүнүшөт [6]. Антонимдик мамилелерде маанини туюндурган жана чагылдырган сөздөр да баалуу таанып-билүүчү негизге ээ. Алардын жардамы менен реалдуу дүйнөнүн объектилери, кубулуштары, касиеттери, мүнөздөмөлөрү, айырмачылыктары, карама-каршылыктуу биримдиги жана бөлүнүшү чагылдырылат, аталат, топтоштурулган, жалпыланган, категорияларга жана класстарга бөлүнөт. Нерселерди, сапаттарды, кубулуштарды бири-бирине карама-каршы туюндуруу, карама-каршы байланыштагы сөздөрдү колдонуу менен алардын табияты, мыйзам ченемдүүлүктөрү, жалпы касиеттери бекемделип, ассимиляцияланат. Антонимдерди дүйнөнүн түзүлүшүн жана элементтерин салыштыруунун жана түшүнүүнүн маанилүү каражаты катары кароого болот. Дүйнөнү салыштыруу аркылуу гана түшүнүүгө болот. Демек, антонимия кубулушу дүйнө таанымдын лингвистикалык каражаттарында көп кездешет [6, 8-б.]. Ойду түзүүчү зарыл элементтер, ар түрдүү өлчөмдөгү ойдун «микробдору» антонимдик мамилелерде турган түшүнүктөрдүн өзөгүн түзөт. Ошондуктан белгилүү бир түшүнүктүн антонимдик чөйрөсүн изилдөө когнитивдик лингвистикада кеңири колдонулат. Бир нече түшүнүктөрдүн ортосундагы антонимдик мамилелерди атайын изилдөө татаал жана ошол эле учурда эбегейсиз чоң эмгек. Ошондуктан биз «Адам» түшүнүгүнө кирген таанып-билүү түшүнүктөрүнүн антонимдик мазмунун, өзгөчөлүгүн, ар түрдүү касиеттерин, концептуалдык чөйрөдө жайгашуу ырааттуулугун аныктап, аларга жалпы мүнөздөмө берүүнү чечтик. «Адам» түшүнүгүн ар тараптан карасак, анда бир нече антонимдерди таба алабыз. Биринчи антоними айбан, жырткыч, жаныбар десек болот. Адамдар менен жаныбарлардын кээ бир окшоштуктары жана жалпы белгилери болушу мүмкүн, бирок көпчүлүк жагынан алар карама-каршы келет. Мисалы, адамдар менен маймылдардын ортосунда карама-каршы көптөгөн айырмачылыктар бар.

Кийинки антоним катары эмес бөлүкчөсүнүн жардамында куралган адам эмес сөзүн кароого мүмкүн. Анткени адамдык сапаттардан, адеп-ахлак эрежелеринен тайган, моралдык принциптерди бузган, бузукулук иш кылгандарды коомдо адам эмес экенсиң дешет. Ушул эле түшүнүккө жакын шүмшүк сөзү дагы адамга антонимдик катышта. Бул сөздүн лексикалык мааниси: адамдын жаманы, жек көрүндүсү (*Баркың кетип карыганда, Шүмшүк болуп калбагын.* (Токтогул)). Айрым булактарда коом, жыйылган калың эл (адам жалгыз – коом көпчүлүктөн турат), арбак, өлүк (адам жандуу – арбак көзгө көрүнбөйт, өлүктө жан жок) сөздөрү адам сөзүнө каршы коюлат. Ал эми адамгерчиликтүү сөзүнө адамгерчиликсиз, адамгерчиликтүү эмес, адамгерчиликтен чыгып калган, кишичилиги жок, антигумандуу, киши (адамды) жек көргөн, мерез, катаал (*Мүнөзү да катаал, өзүмчүл адам экен.* (“Ала-Тоо”)), ырайымсыз, жырткыч, аёосуз, таш боор, ачуусу чукул, кара мүртөз (*Киши кара мүртөз, киши ак көңүл – дааналана берет.* (Осмоналиев)), одоно, корс, өзүмчүл, орой (*Кандай орой адамсың!?* (Каралаев)), адепсиз, адилетсиз, калыс эмес, ыймансыз, кыянатчыл, мээримсиз, деспот, зулум (*Зулум падыша, бай-манаптын доорунда /Элди, жерди кара туман каптаган.* (Жетикашкаева)), зөөкүр, эзүүчү, мизантропиялык, кара ниет, адамга таандык

сапаттары жок, адамга жакшылык кылбаган, ынтасыз, башкаларды сыйлабаган, башкаларды көзгө илбеген, башкалар менен эсептешпеген, тартипсиз, тарбиясыз, ызатсыз, маданиятсыз, кара өзгөй, кара жүрөк ж. б. каршы коюлат.

Кыргыз тилинин атайын иштелип чыккан антонимдер сөздүгү жок болгондуктан, изилденип жаткан концепттин карама-каршы маанилерин табуу үчүн түшүндүрмө сөздүктөрдөн, орус тилинин антонимдер сөздүгүнөн пайдаланууга туура келди. Ошондой болсо дагы, талааны сүрөттөө ыкмасынын негизинде “Адам” концептинин ядросунан, жакынкы жана алыскы перифериясынан орун алган антонимдерди аныктап чыктык. Салтка ылайык “Адам” концептинин көпчүлүк антонимдери синонимдерине **-сыз (-сиз, -суз, -сүз)** тангыч мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу: *адамгерчиликсиз, адилетсиз, ыймансыз жана жок, эмес* сөздөрүнүн кошулуп айтылуусу менен: *кишичилиги жок, адамга таандык сапаттары жок, адамгерчиликтүү эмес, калыс эмес* уюшулду. Бир кыйла антонимдер сүрөттөп түшүндүрүү ыкмасы негизинде, сөз айкаштардын жардамында түзүлдү: *адамгерчиликтен чыгып калган, адамга жакшылык кылбаган, башкаларды көзгө илбеген ж. б.* Эмгектин чегинде мисалга алынган антонимдик жуптардын баары дискурста, оозеки жана жазуу кептеринде колдонула алат деп айтуу кыйын. Себеби алардын айрымдары чамалоо жолу менен түзүлдү: (антигумандуу, мизантропиялык, ынтасыз ж. б.). Изилдөөгө алынган концепттин антонимдик мазмунун мындан дагы кененирээк репрезентациялоо максатында оппозитивдик ыкманы пайдаланып, “Адам” концептинин чегинде төмөнкүдөй экилик белгилерди аныктоого болот: бай – кедей адам; сабаттуу – сабатсыз адам; адеп-ахлактуу – бузук адам; ак ниет – кыянатчыл адам; асыл – пас адам; ак пейил – кара мүртөз; сергек – ыкшоо; сылык – орой адам; эркин – туткундагы адам; акылдуу – акмак адам; жакшы – жаман адам; каардуу – ырайымдуу адам; түнт – ачык-айрым, жайдары адам; дени сак – оорулуу адам; ачуулдуу – ак көңүл адам; ак ниет – эки жүздүү, анткор адам; жеңил ойлуу – олуттуу караган адам; жалганчы – чынчыл адам; жаш – кары адам; көңүлү шат – капалуу адам; мамилечил – түнт адам; адилет – калыс эмес адам; бактылуу – шордуу адам; семиз – арык адам; изгиликтүү – эч нерсеге жарабаган адам; сүйлөөк – унчукпаган адам; ысырапчыл – сарамжалдуу адам; эр жүрөк – коркок адам; боордош – бөлөк, жат адам; март – сараң адам; зериктиргич – шайыр адам; сокур – көздүү адам; үтүрөйгөн – тамашакөй адам; ооматтуу – ырыссыз адам; оор басырыктуу – кызуу кандуу адам; тайманбас – жалтак адам; ачка – ток адам; маданияттуу – түркөй адам; күчтүү – алсыз адам; кежир, көк – тил алчаак, элпек адам ж. б. Адам түшүнүгүн жогорудагыдай дихотомиялык принциптердин жардамында сыпаттоо анын концептуалдык маңызын аныктоонун маанилүү ыкмасы болуп саналат. Жыйынтыгында «Адам» концептинин ядролук маанилештери катары киши, инсан, пенде, ал эми антонимдик жуптары иретинде айбан, жырткыч, адам эмес сөздөрүн белгиледик. Адамгерчиликтүү, адамгерчиликсиз, антигумандуу ырайымсыз, катаал, кишичилиги жок, адепсиз, жырткыч, орой, адилетсиз, кара мүртөз, таш боор, мээримсиз, адамга таандык сапаттары жок негизги концепттердин арасында синоним/антонимдерден тышкары омонимдерди дагы кезиктирүүгө болот.

Адабияттар:

1. Дарбанов, М. Е. Дүйнөнүн когнитивдик тилдик сүрөтүндөгү «Адам» концепти / М. Е. Дарбанов. - Жалал-Абад, 2021.
2. Орузбаева, Б. Ө. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар / Б. Ө. Орузбаева. - Бишкек, 2010. - 147 б.
3. Русско-кыргызский словарь: 51 000 слов / Под ред. К. К. Юдахина. - Бишкек: Шам, 2000. - 992 с.

4. Словарь современного русского литературного языка. Том 4. - М., 1991. - С. 134-138.
5. Юнусалиев, Б. М. Киргизская лексикология. Часть 1 / Б. М. Юнусалиев. - Фрунзе, 1959.
6. Эргешова, С. Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши : Филол. илимд. канд. ... дисс. автореф. - Бишкек, 2010. - 19 б.
7. Анапияева, А. А. Кыргыз тилиндеги сын атоочтор тууралуу / А. А. Анапияева, А. Кубанычбекова // Вестник Исык-Кульского университета. - 2023. № 54-2. - 26-31-бб. - EDN NNIDMN.